

Tefsîrî Mehmed Efendi'nin *Tefsîr-i Tibyân* Adlı Eserinin Osmanlı Dönemi Tefsir Faaliyetindeki Yeri ve Dönemin Siyasi-Sosyal Yapısı İçin Anlamı

İSMAİL ÇALIŞKAN

PROF. DR., CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

A. Tartışmanın Düzlemi

Bu çalışmada Tefsîrî Mehmet Efendi (v. 1111/1699)'nin *Tefsîr-i Tibyân*'ını inceleyeceğiz. Konuya tartışmanın düzlemini belirleyecek mukaddimeyi iki adımda takdim ederek başlayacağız. Müellif, *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* adlı eseri Türkçeye çevirirken yaptığı ilave ve tasarruflarla kitap, bir tercümenin sınırlarını çoktan aşmış ve tercüme-telife dönüşmüştür. Bu haliyle eser, haşiyeye ve şerhçiliğin bir örneğidir. Bir bütün olarak yedi yüzyıllık tefsir faaliyeti, Osmanlı Devleti'nin dinî ve siyasî düşüncesiyle, yaşamıyla ve sosyal yapısıyla doğrudan ilgili olup o toplumun dinî tarihinin aslı parçasıdır. *Tefsîr-i Tibyân*, bu ilginin en somut örneklerinden birisidir. Burada onun metodolojik ve tefsir muhtevası açısından bilimsel değeri, yöntemi ve özelliklerinden¹ ziyade,

---

1 Bu özellikleri için bk. Recep Arpa, *Ayıntâbi Mehmed Efendi'nin Tibyân Tefsiri ve Osmanlı Top-*

bizatıhi varlığı ile ne anlama geldiği ve nasıl bir fonksiyona sahip olduğu üzerinde duracağız. Çünkü kanaatimize göre, onun siyasi-toplumsal anlamı ve yeri, içeriğinden daha ilginçtir. Dolayısıyla bu tefsiri, müellifini, Osmanlı ilim, kültür ve sosyal çevrelerinde nasıl bir konuma sahip olduğunu kavrayabilmek için şu öncülleri göz önünde bulundurmaya yararlı olacaktır: ı. Bu tefsirin yazımını gerekli kılan dini-sosyal etkenler nelerdir? Dönemin din politikaları nasıldır?; ıı. Bizzat en üst makamın isteği ile yazılmış olduğundan, acaba, devletin ideolojisine hizmet amacı var mıdır?; ııı. Tefsir, hedeflenen etkiyi gösterebilmiş midir?; ıv. En can alıcı soru: Osmanlı toplumu Kur'an'la ne kadar yakın ya da uzaktır? Halkın din anlayışında Kur'an'ın yeri nedir?; v. Tefsirin entelektüel derinliği ve değeri nedir?; vı. Osmanlı dönemi tefsir faaliyetinin genel karakteri nasıldır?; viı. Son olarak bu tefsirin Osmanlı yüksek din eğitiminde bir yeri var mıdır?

Her biri bir araştırma ve tartışma konusu olan ve konumuzun düzlemini belirleyen bu sorulara ayrı ayrı cevap arayacak değiliz, sadece tartışmamızın somut neticelere ulaşabilmesi için, onları göz önünde bulunduracağız.

Mukaddime babında ikinci olarak Osmanlı dönemi Kur'an-tefsir faaliyetinin genel şablonuna kısa bir göz atalım. Osmanlı dönemi tefsiri, dili, mahiyeti, fonksiyonelliği ve metodolojisi vs. farklı açılardan tasnif edilebilir. Konumuzun bağlamına uygun olarak bu alandaki eserleri, telif tefsirler, tercüme tefsirler diye ikiye ayırabiliriz. Telif tefsirler de tam tefsirler, şerhler, haşiyeler ve kısmi tefsirler olarak üç grupta toplanır. Telif tefsirler dil bakımından ise ikiye ayrılabilir: Osmanlıca olanlar ve Arapça olanlar. Yine bizim bu çalışmada araştırdığımız işlevselliği göz önüne alırsak, ilmi tefsirler ve halka yönelik tefsir eserleri şeklinde kabaca ikiye ayırmak mümkündür. Metodolojik açıdan Osmanlı dönemi tefsiri tasavvufi-işari; şerh ve haşiyeci; Şihabeddin Sivasî, Molla Gürani, Ebussuûd ve Kemal Paşazade gibi müfessirlerin takip ettiği yol olmak üzere üç ekole ayrılmıştır.² Hemen belirtelim ki *Tefsir-i Tıbyân*'ı geleneksel kategorinin etkisindeki bu şıklardan birisine yerleştirmek zordur. Metot ve muhteva bakımından o, daha çok, tercüme ve halka yönelik eserler grubunda yer almaktadır. Hangi şekilde gruplandırılırsa gruplandırılınsın, Osmanlı

---

lumunda Yorum Değeri, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2005, (Yüksek Lisans Tezi); Orhan İyibilgin, *Ayntâbî'nin Tercüme-i Tıbyan Tefsirinin Muhteva ve Metod Bakımından Değerlendirilmesi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008, (Doktora Tezi).

2 Sakıp Yıldız "Osmanlı Tefsir Hareketine Toplu Bakış", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 2, c. 2, yıl 2, Bursa 1987, s. 1-8.

döneminde tefsir alanında ün yapmış beş müfessir olan Alauddin Semerkandî, Baba Nimetullah-i Nahcuvânî (v. 920/1515), Ebussuûd Efendi (v. 982/1574), İsmail Hakkı Bursevî (v. 1138/1725) ve Alusî (v. 1270/1854) dışındaki tefsirler, tam tefsir vasfını kazanmadığı ve tefsir amacıyla değil de va'z, öğüt amacıyla yazıldığı için orjinallikleri olmadığı iddia edilmiştir. Üstelik, istisnaları olmakla birlikte, onlar önceki tefsirlerin naklinden ibarettir.³ Bir başka değerlendirmede ise, Osmanlı dönemi tefsirinin Zemahşerî (v. 528/1133) ve Beydâvî (v. 685/1286) ile gelenekselleşen tefsirin izinde yürüdüğü, küçük katkılar dışında tefsirde önemli bir ilerleme ve köklü bir değişiklik yapamadığı söylenmiştir.⁴ Bu durumu, Osmanlı'nın İslâm düşüncesinde ciddi bir yükselmeyi gerçekleştirememesine bağlayabiliriz. Esasında bu onların bir kusuru değildir, zira İslâm düşüncesindeki durağanlık, Osmanlı'nın kuruluşundan önce zaten başlamıştı. İkincisi ise, Osmanlı devlet ideolojisinin merkezî yapısına bağlı oluşan düşünce tarzı böyle bir açılıma fazla izin vermemiştir.⁵

B. Tefsir-i Tıbyân'ın Yazıldığı Döneme ve Türkçe Tefsirlere Kısa Bakış

Dindar, iyi kalpli, cömert bir insan olan ve Osmanlı devletinin en kritik dönemlerinden birinde hüküm süren IV. Mehmet ya da Avcı Mehmet (v. 1104/1693), çocuk yaşta tahta çıkması, zamanının çoğunu Edirne'de geçirmesi ve av merakı yüzünden otuz dokuz yıllık padişahlığı döneminde (1648-1687) özellikle ilk yıllarda siyaset ve devlet idaresinde çok sönük kalmış, devlette büyük çözümler olmuştur. Devlet işlerini ihmal etmesi nedeniyle bazı âlimler onu ağır bir şekilde eleştirmiş, hatta tahttan indirilmesinde bile rol oynamıştır. Son dönemlerinde ise bazı yenilik ve düzenlemelere gidebilmiştir. İlmî faaliyetlere ve tercümeyle destek vermiş ve bu arada Türkçeye tercüme yapılmaya izin vermiştir. Onun zamanında yirmi yıl sarayda kalan ve padişaha baş tercümanlık yapan Leh asıllı Ali Ufkî Bey (v. 1087/1675) 1666'da ilk defa *Kitab-ı Mukaddes*'i Türkçeye çevirmiştir.⁶ Yine onun döneminde iki tefsir Türkçeye aktarılmıştır. Köprülüler'in sadrazamlığı (Köprülü Mehmet Paşa (v.

3 Süleyman Ateş, "Osmanlı Müfessirleri", *Osmanlı*, Ankara 1999, VIII, 145.

4 Yıldız, "Osmanlı Tefsir Hareketine Toplu Bakış", s. 5-7.

5 Bu yönde bazı açıklamalar için bk. Ahmet Yaşar Ocak, "Din ve Düşünce", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1998, II, 107-194.

6 A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1982, s. 137; O. Nuri Özsoy, "Osmanlıca İncil-i Şerif ve Tefsiri" Adlı Eserin Sadeleştirilmesi ve Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2002, s. 3, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi); Abdulkadir Özcan, "Mehmed IV", *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 417; Turgut Kut, "Ali Ufkî Bey", *DİA*, İstanbul 1989, II, 456-57.

1072/1661), Fazıl Ahmet Paşa (v. 1088/1676) sayesinde ülkede askeri, kültürel ve ilmî sahada görkemli bir dönem yaşanmakla birlikte⁷ siyasi ve askeri alanda görülen kötüyeye gidiş ve gerileme, sosyal yapıya da yansımış, bunun sonucunda önceden var olan çeşitli dinsel tartışma ve çatışmalar devam etmiştir. Bu cümleden olmak üzere XVII. yüzyılın en dikkat çekici dini tartışması olan Kadızâdeliler (veya Fakılar) hareketi, onun zamanında da devam etmiştir. Köprülü Mehmet Paşa, uzun zamandır şeriata bağlılığı önemseyen, tasavvuf ve bidatler konusunda sert tutum sergileyen, bazı bidat ve hurafeleleri küfür sayan Kadızâdeliler hareketine son vermek amacıyla 1066/1656'da mücadele başlatmış, onların bir kısmını sürgüne göndermiş, bir kısmını görevlerden azletmiştir.⁸ Fakat Osmanlı toplumunu birbirine düşüren, devlet ile tekkeleri karşı karşıya getiren, bazen çok sert tedbirlerin alınmasına neden olan Kadızâdeliler-Sivâsiler tartışması namıyla ünlenen vakıanın birden bire bitmesi mümkün değildi. Böyle bir gelişme, sosyal sürecin tabiatına aykırıdır. Nitekim Fazıl Ahmet Paşa zamanında bu olayın devam ettiğini görüyoruz. Kadızâdeliler'in Tefsîrî Mehmet Efendî zamanındaki temsilcisi, Üstüvânî Mehmet Efendî (v. 1072/1661)'nin ekolünden gelen Çavuşoğlu, *Mescidde riyâ-pîşeler itsün ko riyâyı, Meyhaneye gel kim ne riyâ var, ne mürâyî* beytinin sahibi Şeyhulislâm Minkarizâde Yahya Efendi (v. 1088/1677)'yi bile kâfir ilan ettiği gibi onu okuyan herkesin de kâfir olacağına hükmetmiştir.⁹ Sivâsiler'in de en az karşıt grup kadar aşırılıkları ve yanlışlıkları olduğunu, olaya tek taraflı bakılmaması gerektiğini belirtelim. Kısacası Kadızâdeliler ve 'Kadizedeliler (Sivasiler)' olayı yüzyıla damgasını vurmuştur.¹⁰

Burada adı geçen ve 1073/1662'de Şeyhulislâm olan Minkarizâde Yahya Efendi, ilmi, takvası ve dürüstlüğü, en önemlisi de mutedil tutumu ile tanınmıştır. IV. Mehmed 1080/1668'de huzurunda ders yaptırdı, bu dersleri zaman zaman tekrarlattı. Daha sonraları gelenek halinde gelen Huzur Dersleri'nin

7 Abdulkadir Özcan, "Mehmed IV", XXVIII, 414-18.

8 Mustafa Nuri Paşa, bu hareketin Köprülü Mehmet Paşa tarafından ortadan kaldırıldığını söylese de (*Netâyicü'l-Vukuât*, nşr. N. Çağatay, Ankara 1992, I-II, 262), bu doğru bir tespit değildir. Bazı günümüz müellifleri de bu kanaati tahkik etmeden olduğu gibi alırlar.

9 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1995, III. cilt, I. kısım, s. 360; Hüseyin Gazi Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara 1982, s. 128-29.

10 Avcı Mehmet, dönemi ve Kadızâdeliler hakkında geniş malumat için bk. Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukuât*, I-II, 247-88; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III. cilt, I. kısım, s. 354-66, 484-86, 493-94; H. Dursun Yıldız (ilmi müşavir ve redaktör), *Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1989, XI, 36-39; Katip Çelebi, *Mîzânu'l-Hakk fî İhtiyâri'l-Ehakk*, (nşr. O. Şaik Gökyay), İstanbul 1993, s. 103-109.

temelinin bu derslere dayandığı söylenir. Tefsiri Mehmet Efendi de İstanbul'a geldiği zaman bu derslere katıldı.¹¹ O, Kadızâdeliler-Sivâsiler tartışmasında mutedil bir yol tutmuş, zikri yasaklayan fetva vermiştir. Niyâzî-i Mısırî (v. 1105/1695)'ye bu fetvadan dolayı üzüntülerini belirtmesine bakılırsa o, bu fetvayı devlet politikası olarak vermiştir.¹² *Tercümânu'l-Kur'an*, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beydâvî* ve *Ta'likât alâ Tefsîri'l-Beydâvî* adıyla üç telifi halen yazma olarak kütüphanelerdedir.¹³ Onun Tefsîrî Mehmet Efendi'yi İstanbul'a çağırması ve *Tefsîr-i Tibyân*'ın yazılmasına öncülük etmesinde, bilime meyilli, fıkıh ve felsefede müktesebatı olan Fazıl Ahmet Paşa¹⁴ etkili olmuş olabilir.

Dönemin dikkat çeken bir diğer ismi Vâni Mehmed Efendi (v. 1096/1685) ise tefsîr, hadis, fıkıh, târih, edebiyât ve belâgat sahasında yetişti. Erzurum'da uzun yıllar camilerde vaaz etti. Bilgisi ve hitâbetiyle dikkat çeken Mehmed Efendi, Erzurum beylerbeyi Köprülüzâde Fazıl Ahmed Paşa ile yakınlık kurdu. Fâzıl Ahmed Paşa sadrâzam olduktan sonra, onu İstanbul'da anlattı. Pâdişâh IV. Mehmed'in emriyle İstanbul'a çağrıldı. Pâdişâh hocası (Hünkâr şeyhi) ve Yeni Câmide ilk kürsü vâizi oldu. Şehzâde Mustafa'nın hocalığını yaptı. Nihayet padişah vaizi oldu. Dindar, muttaki bir insandı. Sabetay Sevi'nin Mesihliğini iddia etmesi üzerine sorgulama heyetinde Şeyhulislâm Yahya Efendi ile beraber bulundu. Her ikisi de Sabatay Sevi'ye karşı yumuşak tutum sergilediler. Kestel'de vefat etti ve camisinin bahçesine defnedildi. *Arâisü'l-Kur'an*, *Hülâsâtü't-tefâsîr*, *Risâle-i Mebde' vel-me'âd*, *A'mâlü'l-yevm ve'l-leyl* adlı eserleri ile devlet büyüklerine gönderdiği nasihat mektuplarından oluşan münşeâtı vardır. Vâni Mehmed Efendi zamanında Kadızâdeliler-Sivâsiler çatışması doruk noktasına varmıştı. Raks, zikir ve sema yasaklamaları, bazı tekkelerin kapatılması, şeyhlerin sürgüne gönderilmesi gibi sert tedbirler alınıyordu. O, bu çatışmada Kadızâdelilerin takipçisi olarak çıkmış, zikir ve deveranı yasaklamış, Sivâsilerin temsilcisi Niyâzî-i Mısırî ile tartışmalar yapmıştır.¹⁵ Ne yazık

11 Mehmet İpşirli, "Minkarizâde Yahya Efendi", *DİA*, İstanbul 2005, XXX,114-15.

12 Mustafa Aşkar, "Tarihat-Devlet İlişkisi, Kadızâdeli-Meşâyih Tartışmaları Açısından Niyâzî-i Mısırî ve Döneme Etkileri", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırmalar Dergisi*, sy. 1, yıl 1, Ağustos 1999, s. 49-80.

13 İpşirli, "Minkarizâde Yahya Efendi", XXX, 115; Muhammed Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir İle İlgili Eserler Bibliyografyası: Tefsirler, Haşiyeler, Süre Tefsirleri, Tercümeleler", *Divan*, 1999/1, s. 285.

14 Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukuât*, I-II, 277.

15 Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1975, II, 50; Erdoğan Pazarbaşı, "Mehmed Efendi, Vani", *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 458-59; İpşirli, "Minkarizâde Yahya Efendi", XXX, 114; Ahmet Yaşar Ocak, "Din ve Düşünce", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1998, II, 156.

ki Sabatay Sevi'ye gösterdiği itidalli ve olumlu yaklaşımı tasavvuf ehline karşı sergileyememiştir.

İşte Tefsîrî Mehmet Efendi bu gelişmelerin sıcaklığını koruduğu bir sırada, XVII. yüzyılın sonuna doğru, tefsirini kaleme almıştır. Onun yazılışına kadar Osmanlı'da Türkçe tefsir çalışmalarına bir göz atalım. Anadolu'da Türkçe Kur'an tercümesi, Türkçe tefsirinden önce yapılmıştır. Sivas Etnoğrafya Müzesi'nde keşfedilen ve XIV-XV. yüzyılda yazıldığı tespit edilen satır arası Kur'an tercümesi bunların ilki sayılabilir.¹⁶ XV. asırda benzer bir Kur'an tercümesi daha vardır. Bu eserin Molla Fenari'ye (Şemseddin/Akşemseddin Muhammed b. Hamza Fenari) (v. 834/1431 veya 863/1459) ait olduğu söylenmekle¹⁷ birlikte, onun Fenari'ye aidiyeti tartışmalıdır. Molla Fenari'nin *Aynu'l-ayân fî tefsîri Fâtihati'l-Kur'an*, (yayın: İstanbul 1326/1907) adıyla Arapça bir eseri daha vardır. Tefsîrî Mehmed Efendi'den önce Osmanlı ulemasının yazdığı belli başlı Arapça tefsirler şunlardır: Şihabeddin Sivasî (v. 860/1456), *Uyûnu't-tefâsir*; Molla Gürani (Şemsedin Ahmet b. İsmail) (v. 893/1488), *Gâyetu'l-emânî fî tefsîri sebu'l-mesânî*¹⁸; İbn Kemal (Kemal Paşazâde) (v. 940/1534), *Tefsîru'l-Kur'an* ve Ebussuûd Efendi (v. 982/1574), *İrşâdu akli's-selîm* (Türkçesi: Ebussuûd Tefsiri, I-XII, , Ali Akın; Boğaziçi yay., İstanbul 2007).

Türkçe tefsire gelince, Tefsîrî Mehmed Efendi'den yaklaşık 250 yıl önce kendisi de bir Türk olan Ebu'l-Leys es-Semerkandi'nin (v. 373/983) *Tefsîru'l-Kur'an* adlı eserinin tercümesi Anadolu'da Türkçeye tercüme edilen ilk tefsir olarak kabul edilmektedir. Şöyle ki Mûsâ İznîkî (Ebul-Fazl Musa b. Hacı Hüseyin b. İsa el-İznîkî) (v. 836/1434) bu tefsiri, *Enfesü'l-cevâhir* adıyla Türkçeye tercüme etmiş, bu sırada kendinden birçok açıklama eklemiştir. Dolayısıyla o, telif-tercüme bir eser olmuştur. Dil özellikleri bakımından tam bir Eski Anadolu Türkçesi devri örneği olan eserin nüshaları oldukça çoktur.¹⁹ Bazı kaynaklarda bu tefsirin Ahmed-i Dâî (v. 824/1421'den sonra) ve İbn Arapşah (v. 854/1450) tarafından da tercüme edildiği belirtilse de, yeni araştırmalarla adı geçen iki

16 Bu yazma üzerinde Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi'nde (Sivas) şu yüksek lisans tezleri yapılmıştır: *Eski Anadolu Türkçesi İle Yazılmış Satırlar Arası Bir Kur'an Tercümesi (Metin-Gramer-Tertip-Sözlük)*, dan. Bilal Yücel; Tez yapanlar: Ali Akar 1992, İbrahim Delice 1992, Hikmet Yılmaz 1992, Mehmet Kütükçü 2005, İlkay Budak Eskivar 2005, Harun Küpeli 2006.

17 XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Satır Arası Kur'an Tercümesi, I (Giriş, Metin), II (Sözlük), (haz. Ahmet Topaloğlu), Kültür Bakanlığı Yayını, I. cilt, İstanbul 1976; II. cilt, Ankara 1978.

18 Ayrıntılı bilgi için bk. Sakıp Yıldız, *Molla Gürani ve Tefsiri*, Sahaflar Yayınları, İstanbul ts.

19 Abdülbaki Çetin, "Ebu'l-Leys es-Semerkandi Tefsirinin Türkçe Tercümesi Üzerine", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Konya, sy. 22, Güz 2007, 53-101; Günay Kut, "Ahmed-i Dai", *DİA*, İstanbul 1989, II, 56-58.

şahsın tercümeyle tertip veya tensih ettiğı anlaşılmıştır. İkincisi ise Hüseyin Vâiz-i Kâşifi (v. 910/1505)'nin *Mevâhib-i Âliye* adlı Farsça tefsiri Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi (v. 926/1520) tarafından Türkçeye aktarılmıştır.²⁰ Ancak bu çeviri de basılmamıştır. Daha sonra 1840'da İsmail Ferruh bu tefsiri *Tefsîru'l-Mevâhib Tercümetü'l-Mevâhib* adıyla tekrar tercüme etmiş ve eser 1865'de basılmıştır. Üçüncü olarak *Tefsîr-i Tibyân* gelir. *Tefsîr-i Tibyân*'dan kısa süre sonra ve yine IV. Mehmed'in padişahlığı dönemindeki bir başka tercüme ise Gurabzâde (Ahmed Salih en-Nâsîh b. Abdullah el-Bağdâdî) (v. 1099/1688)'nin Yakub b. Osman b. Mahmud b. Muhammed Çerhî'ye (v. 850/1446) ait Farsça tefsirinin Amme ve Tebareke cüzlerini tercümesidir. O bu çeviriyi vezir İbrahim Paşa'nın isteğı üzerine 1095/1684 yılında yapmıştır. Gurabzâde, Türkçe telif tefsiri olan *Zübedü (Zübdetü) Âsâri'l-Mevâhib ve'l-Envâr*'ı da birinci tercümeyle beğenen İbrahim Paşa'nın isteğı üzerine bir sene zarfında 1096/1685'de tamamlamıştır. Bu eser de yazımından yaklaşık iki asır sonra (Rıza Efendi Matbaası, İstanbul 1292-94/1875-77) iki cilt halinde basılabilmştir.²¹ Son olarak Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin (v. 1176/1762) *Fethu'r-Rahmân fî tercümeti'l-Kur'ân* adlı eserinin Hayreddin el-Hindî tarafından Türkçeye çevirisi: *et-Tefsîru'l-cemâli ale't-Tefsîri'l-Celâli* (basım yılı: 1294/1877).

C. Kimlik: Tefsîrî Mehmed Efendi

Mehmed Efendi'nin kaderi, birçok ilim ehlinin kaderine benzer. İlim ehli, genellikle doğdukları yerde değil ilmini sergiledikleri yerlerde mekân tutarlar. Buna ilmin doğal getirisi demek daha doğru olur. Osmanlı alimi ve müfessiri olan Tefsîrî Mehmed Efendi, aslen Antep'li olduğu için *Ayıntâbî*, ömrünün büyük bir kısmını Sivas'ta geçirdiğı için *Sivasî* ve tefsir ilmiyle çok uğraştığı için de *Tefsîrî* nisbesiyle anılmıştır.

Mehmed Efendi'yi 'kitabî kendinden meşhur' diye tanımlıyorum, çünkü *Tefsîr-i Tibyân* veya *Tibyân Tefsiri* Osmanlı'dan günümüze ne kadar meşhur olmuş ise onun hayatı da aksine o kadar kapalı kalmıştır. Öyle ki kitabın meşhur olması nedeniyle, bazı baskılarında müellifin ismini yazma gereğı bile duyulmamıştır. Kısacası *Tibyân Tefsiri* gerek Osmanlı devleti döneminde gerekse Türkiye Cumhuriyeti döneminde çok bilinen ve yaygınlaşan en eski Türkçe tefsirdir.

²⁰ Abdulhamit Birişik, "Osmanlıca Tefsir Tercümeleri ve Hüseyin Vaiz-i Kâşifi'nin Mevahib-i Aliyye'si", *İslâmi Araştırmalar*, c. 17, sy. 1, 2004, s. 63-64.

²¹ Arpa, *Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin Tibyân Tefsiri*, s. 15-16.

Tam adı Muhammed b. Hamza el-Ayıntabî es-Sivasî el-Hanefî et-Tefsîrî'dir. Gerek kitaplarının üzerindeki kayıtlarda, gerek hakkında bilgi veren eserlerde ve gerekse kataloglarda bu isimler yer değiştirmekte, kısaltmalar yapılmakta ve şöyle birkaç farklı künye ortaya çıkmaktadır: Muhammed b. Hamza el-Ayıntabî; Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbî es-Sivasî; Muhammed b. Hamza es-Sivasî et-Tefsîrî; Muhammed et-Tefsîrî veya Türkçe söylenişe göre Tefsîrî Mehmed Efendi; Mehmed Tefsîrî Efendi; Mehmed Tefsîrî; Tefsîrî Mehmed Efendi es-Sivasî; Ayıntâbî Mehmed Efendi; Mehmed Efendi es-Sivasî; Sivasî Mehmed Efendi; Mehmed Sivasî, *Sicill-i Osmanî*'de "Mehmed Efendi Tefsîrî" diye kaydedilmiştir. Bu arada Mehmed Süreyya *Sicill-i Osmanî*'de *Mehmed Efendi Tefsîrî* (995-1077/1587-1666-67) diye tefsirle meşgul olmuş başka bir şahıstan daha bahseder. Bu şahıs Beyzâvî'nin *Envâru't-Tenzîl* adlı tefsirine risale tarzında birçok haşiye yazmış ve müderrislik de yapmıştır.²² Yalnız bu bilgi, doğum ve ölüm tarihleri hariç, bizim kendisinden bahsettiğimiz Tefsîrî Mehmed Efendi'ye ait bilgilerle tamamen örtüşmektedir. İsmail Paşa'nın bahsettiği bu şahsa ait bilgiler biraz daha farklılık arzeder: "Tefsîrî Mehmed b. eş-Şeyh Ali er-Rûmî el-Hanefî. Üsküp kadısı, et-Tefsîrî diye bilinir. 1077'de öldü. Kitabı *Resâil alâ Envârî't-tenzîl li'l-Beydâvî*'dir".²³ *Tefsîrî* lakaplı bir şahıs da XVI. yüzyılda yaşamış, Tercüman Yunus Tekkesi'nde şeyhlik yapmış olan Ömer Efendi'dir.²⁴

Bu arada Tefsîrî Mehmed Efendi'yi, atalarının deri tabaklama ile uğraştığı için başta Şeyhi Mehmed Efendi²⁵ olmak üzere kimi müellifler 'Debbâğ', 'Debbâğî' veya 'Debbâğzâde' nisbesiyle anar.²⁶ Bu nedenle aynı nisbeyle anılan bazı kişilerle karıştırılmaktadır. Bunlar arasında özellikle bir iki isim ön plana çıkmaktadır. Birisi 1687-88 arasında Şeyhulislâm olan Debbâğzâde Mehmed Efendi (v. 1114/1702)'dir. İsmail Paşa Bağdadî'nin, "Debbâğzâde, Muhammed b. eş-Şeyh Mahmud" başlığı altında bahsettiği²⁷ kişi Debbâğzâde Mehmed Efendi'dir. Fakat ona nisbet ettiği *Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân ve Hâşiye alâ*

22 Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, Matbaa-i Âmire, İstanbul ts., IV, 177.

23 İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifin Esmâu'l-Müellifin ve Âsâru'l-Musannifin*, İstanbul 1951, II, 291.

24 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III. cilt, I. kısım, s. 355.

25 Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyiü'l-Fuzalâ* (Şekâiku'n-Nu'maniyye ve Zeyilleri içinde), (nşr. Abdülkadir Özcan), İstanbul 1989, II-III, 158, 545.

26 Arpa, *Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin Tibyân Tefsiri*, s. 18-19. Çağdaş müellifler için örnekler: İsmet Binark, Halit Eren, *World Bibliography of Translation of the Meanings of the Holy Qur'an Printed Translations 1515-1980*, İstanbul 1406/1986, s. 465-68; Osman Keskiöglü, *Nüzulünden Günümüze Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, Ankara 1987, s. 241-242.

27 İsmail Paşa Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifin*, II, 307.

Cüz'î'n-Nebe min Envârî't-tenzîl li'l-Beydâvî eserleri ona değil, Tefsîrî Mehmed Efendi'ye aittir. Nitekim onun yeni biyografilerinde bu eserlere yer verilmez.²⁸ İsmi ve eserleri karıştırılan diğer kişi ise *Teysîru'l-Mesîr fi Şerhi Siyeri'l-kebir; Zeyl-i Devhati'l-Meşâyih; el-Hekmetü'l-ğarra fî ahkâmi'l-ğazâ* eserlerini yazan Mehmed Münib Ayıntâbî Debbağzâde'dir (v. 1239/1823).²⁹

Tefsîrî Mehmed Efendi, aslen Anteplidir (eski adı Ayıntâb). Doğum tarihi bilinmez, fakat bizim hesabımıza göre 1610 yılı civarında doğdu. Şöyle ki kendisinin ifade ettiği gibi, çeşitli beldelerde kırk yıl farklı hocalardan tefsir ilmini tahsil ettikten sonra İstanbul'a gittiği, orada yedi yıl (1662-69) kaldığı, otuz yıl da (1669-99) Sivas'ta hocalık yaptığı göz önüne alınır ve öğrenciliğe de yedi veya on yaşında başladığı kabul edilirse onun, 84-87 yaşında vefat ettiği anlaşılır ki doğumu 1610 civarına tekabül eder. Yirmi yaşına kadar memleketinde ve 1066/1656'ya kadar Diyarbakır'daki Mesudiye Medresesi'nde ilim tahsil etti. Akli ilimleri Kurânî Alî Efendî ve Zeynelabidin'den aldı. Yine Şeyh Ebuzziyâ ve'n-nûr Ali Şubrâmessillî gibi bir çok meşhur alimden dinî ilimler özellikle Kur'an tefsiri dersleri aldı. Yirmi yaşından sonra Sivas'a geldi ve kısa süreli ayrılıklar hariç bir daha buradan kopamadı. Sivas'ta zamanın büyük hocalarından tefsir dersleri aldı. Öğrenimine bir ara Trablusşam, Musul, Dımeşk ve Kahire'de devam ettiği belirtilmekle beraber bunların tam olarak ne zaman ve hangisine önce gittiği hakkında bir bilgi yoktur.

Toplam kırk yıl süren tahsil hayatından sonra Kur'an, Kur'an ilimleri ve tefsirdeki şöhreti Sivas'ın sınırlarını çoktan aşmış ve payitahta ulaşmıştı. Artık tefsir âlimi olarak ün salmış, bu yüzden *Tefsîrî* nisbesi ile anılmaya başlanmıştı. Durumdan haberdar olan Şeyhülislâm Minkârîzâde Yahya Efendi (v. 1088/1677), ondan sultan IV. Mehmed'e övgüyle bahsetti. Padişah da onu İstanbul'a çağırıldı. Yahya Efendi'nin takdimi ile huzura kabul edildi. Artık İstanbul günleri başlamıştı. Dönemin ilim ve eğitim kültürü açısından sarayla olan yakın ilişki, çok önemli bir tecrübedir. O İstanbul'a geldiğinde karizmatik Vezir-i Azam Köprülü Mehmed Paşa ölmüş, oğlu Fazıl Ahmet Paşa göreve başlamıştı. Kadızâdeliler hareketi Köprülü Mehmed Paşa'nın müdahalesiyle hızını kesmişti ama bitmemişti. Tefsîrî Mehmed Efendi, Avcı Mehmed'in en ihtişamlı döneminde 1662-1669 yılları arasında İstanbul'da kaldı. Yukarıda

28 Bk. Mehmet İpşirli, "Debbağzâde Mehmed Efendi", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 62-63.

29 Hakkında bk. Ahmet Özel, "Ayıntâbî, Mehmed Münib", *DİA*, İstanbul 1995, IV, 245-46. Bu konudaki en tutarsız bilgileri Osman Keskiöğlü vermiştir. Bk. *Nüzulünden Günümüze Kur'an-ı Kerîm Bilgileri*, s. 241, 242.

belirttiğimiz üzere dönemin Şeyhulislâmi Minkârîzâde Yahya Efendi, padişahın huzurunda ilmi tartışma ve bilgi alışverişinin yapıldığı dersler başlatmıştı. Her ne kadar padişah vaktinin çoğunu Edirne'de geçirse de zaman zaman İstanbul'a geliyordu veya diğer devlet erkânı gibi ulema da Edirne'ye gidiyordu. Dersler de onun huzurunda devam ediyordu. Tefsîrî Mehmed Efendi de işte bu derslere haftada iki gün katılarak, Kur'an ve tefsir bahisleri açıldığında ilmini sergiledi. Böylece hem kendini ispat etti hem de dönemin ilim camiasında tanındı. Yahya Efendi'nin onu İstanbul'a çağırmasındaki amaçlardan birisi de onun bu derslere katılarak ilmi müzakerelere katkı yapmasını sağlamak olabilir. Kanaatimizce, işaret ettiğimiz malum tartışma ve kavgalardan uzak kaldığı, ismi bu tür dedikodulara bulaşmadığı, dahası Yahya Efendi'nin din ve ilim anlayışına yakın olduğu için onu İstanbul'a çağırmıştır. Zira o, toplum kesimleri arasında oldukça büyük huzursuzluklar doğuran dinî çatışmalardan sonra itidal arayan iktidar için ideal bir tercihtir. Bunu, akli başına gelmiş bir sultanın din anlayışı ve dinî yaşantıyı normale döndürme, aradaki uçurumları giderme girişimi olarak yorumluyorum. Sebep ne olursa olsun, bu çağrıya olumlu cevap vermesi, hem Tefsîrî Mehmed Efendi'nin şahsına hem topluma hem de ilme bir hizmet olmuştur.

Tefsîrî Mehmed Efendi İstanbul'da kaldığı sürece tefsirle uğraşmaya devam etti, muhtemelen bazı eserlerini de burada yazdı. Ancak asıl ismini ölümsüzleştirecek eseri henüz yazmamıştı. İşte bu sırada ilmi faaliyetleri seven, tercümelere destek veren padişah IV. Mehmed ondan Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdi ed-Dimeşki (v. 773/1371)'nin *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* (التبيان فى تفسير القرآن) adlı tefsirini Türkçeye tercüme etmesini istedi. Tercümede yararlanması için de dört cilt tefsir on tane sözlük verdi. Tercümenin başına yazdığı Dîbâce'den anlaşıldığına göre Mehmed Efendi, bu tefsiri daha önceleri hem okumuş hem de okutmuştu. Bu yüzden tercüme için bu tefsirin seçilmesinde kendisi belirleyici olmuş olabilir. Mehmed Efendi, Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl* adlı tefsirini zaten iyi biliyordu ve belki de ona yazdığı haşiyeyi bu tercümeden önce yazmıştı. Sonuç olarak alınan karar üzerine tercümeyle başlamış ve iki yıl özel mesai ile ve bizzat kendi yazısı ile söz konusu tefsiri iki nüsha halinde Osmanlı Türkçesi'ne aktarmış, adına da *Tercüme-i Tefsîr-i Tibyân* demiştir. *Dîbâce*deki ifadesine göre bu eserin tercümesini sultanın kendisi istemiş ve İstanbul'da yedi yıl gibi uzun bir süre kalmış, bu arada görevi tamamlamış ve eseri bizzat kendisi padişaha takdim etmiş, bir takımını padişaha diğerini de okuyup faydalanması için halka vakfetmiştir. Bazı kaynaklarda tefsiri, ölümünden bir

yıl önce yani 1110/1698 yılında tamamladığı kaydedilir.³⁰ Bunu kabul edecek olursak yanlılabılırız, çünkü, o vefat ettiğinde kendisine bu tercümeyle teklif eden sultan IV. Mehmed de Yahya Efendi de vefat etmişti. 1110 tarihi, tercümenin istinsahlarından birinin tarihi olabilir. Ayrıca Arpa'nın da belirttiği gibi bu tarih, müellifin açıklamaları ile de çelişmektedir.³¹

Mehmed Efendi, İstanbul'da kalması için yapılan teklifleri kabul etmeyerek Sivas'a dönmek istedi. Dönemin en prestijli medreselerinden olan Sivas'taki Şifâiye Medresesi'ne müderris tayin edildikten sonra İstanbul'dan ayrıldı. Hayatının geri kalan kısmında, yani yaklaşık otuz yıl, burada müderris olarak görev yaptı, öğrenciler yetiştirdi. Şeyhî Mehmed Efendi (v. 1145/1732), onun Sivas müftüsü görevinde bulunduğuna işaret etmiş, ancak zamanı hakkında bir bilgi vermemiştir. Muhtemelen İstanbul seyahatinden sonra müderrislik yıllarında bir ara müftülük de yapmıştır.

Hakkında alim, faziletli, cömert, öğrencilerini koruyan ve gözetten birisi olduğuna dair övücü cümlelerle bahsedilen Mehmed Efendi, hicri 22 Rebiulevvel 1111, miladi 16 Eylül 1699 tarihinde Sivas'ta vefat etti. Uzunçarşılı'nın verdiği bilgiye göre naaşı, Sivas'ta bugünkü İzzettin Keykavus Devlet Hastanesi'nin (eski adıyla Numune Hastanesi) yukarı tarafında bulunan Kabak Yazısı mezarlığına defnedilmiştir. Fakat I. Dünya Savaşı sırasında Sivas milletvekili Mütevellizâde Ziya Bey'in öncülüğü ile Ali Ağa Camii bahçesine nakledilmiştir. Mezarı Ali Ağa Cami kible tarafında olup kitabesinde şu Arapça ifade yer almaktadır: *Lâ ilâhe illallâh Muhammed Rasûlullâh. Hâzâ merkadu hazreti müfessir Muhammed Efendî rahmetullâhi te'âlâ 'aleyhi rahmeten vâsi'aten. Târîhu vefâtihi sene 1111*³² Cami çevresinde yapılan düzenlemelerde, "Tefsîrî Muhammed Efendi, ö.t. 1699" yazılı ek levha konulmuştur.

Tefsîrî Mehmed Efendi, kendi alanlarında meşhur olmuş öğrencilerden ve eserlerden oluşan kıymetli bir ilmi miras bırakmıştır. *Terceme-i Tefsîr-i Tibyân* dışında gene tefsirle ilgili *Hâşiyetu Envâri't-tenzil li'l-Beydâvî* (*Hâşiyeye 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî*) adlı bir eseri vardır. Zâriyât sûresinden Nâs sûresine kadar olup yazması mevcuttur (Atf Efendi 336, Millet Küt. Ali Emiri 141). *Hâşiyeye alâ Cüz'i'n-Nebe* de Beydâvî tefsirinin ilgili kısmı üzerinedir. Diğer eserleri şunlardır: *Hâşiyeye alâ Şerhi Hâşiyeti'l-Hayâlî li'l-Akâidi'n-Nesefî*; *Hâşiyeye alâ Hâşiyeti*

30 Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul 1974, II, 803; Binark, Eren, *World Bibliography of Translation of the Meanings of the Holy Qur'an*, s. 465.

31 Arpa, *Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin Tibyân Tefsîri*, s. 27.

32 Rıdvân Nâfiz, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Sivâs Şehrî*, Devlet Matbaası, İstanbul 1346/1928, s. 137.

Mir Ebi'l-Feth (Âdâb-ı Mirî) (Hâşiyeye alâ Hâşiyeti'l-Fethiye li'l-Hanefiye mine'l-Âdabi'l-Adudiyeye) ve Hâşiyeye alâ Zadi'l-mütezevvicîn fi Şerhi Zuhri'l-müteehhîlîn; Hâşiyeye alâ Hâşiyeti's-Seyyid alâ Şerh Muhtasari İbn Hâcib; Risâle fi'l-Mantık. Bu eserlerden *Tefsîr-i Tibyân* dışındakilerin hepsi yazmadır.³³

D. Bir Osmanlı Klasîği *Tibyân Tefsiri* ve Yayın Hikâyesi

Osmanlı müfessirlerinin ve tefsir mütercimlerinin, tercüme ettikleri eserlerin aslına sadık kalmayı zorunlu görmeyerek, tercümeğe uygun gördükleri eklemeler, başka kitaplardan alıntılar veya gereksiz gördükleri yerleri çıkarmalar gibi tasarruflarda buldukları bilinen bir yöntemdir.³⁴ Mehmed Efendi de bu geleneğe uymuş, Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî ed-Dımeşkî (v. 773/1371)'nin *et-Tibyân fi Tefsiri'l-Kur'ân* adlı Arapça tefsiri Osmanlı Türkçesi'ne aktarmıştır. Kendi ifadesi ile '*et-Tibyân*'ın manasını olduğu gibi tercümeğe ilaveten başta fihhi meseleler olmak üzere kendisinin ve diğer müfessirlerin yorumlarını da ilave' etmiştir.³⁵ Bu nedenle ona salt tercüme denilemez, çünkü o, Kâdî Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl* ve *esrâru't-te'vil*'i başta olmak üzere diğer tefsirlerden, tarih ve nasihat kitaplarından yararlanarak ilaveler yapmış, kimi yerlerde kendine göre düzenlemelerde bulunmuş, kısa geçilen kıssaları uzun uzadıya anlatmıştır. Bazen de el-Ezdî'nin kimi görüşlerinin tersine kendi görüşünü belirtmiştir. Meselâ müteşâbih âyetlerin te'vilini bilme konusunda, el-Ezdî bunların te'vilini yalnız Allah bilebilir derken, Ayıntâbî ilimde râsih olanların da müteşâbihin te'vilini bilebileceğini savunur. Yine Ezdî'nin tefsirinde yer alan lugavî ve nahvî tahliller, îcaz, belâgat, edebî sanatlar ve kıraat farklılıkları gibi konuları tercümeğe dahil etmemiştir. Bütün bu sebeplerle, te'lif-tercüme karışımı bir eser ortaya çıkmıştır.³⁶ *Tefsîrî Mehmed Efendi'nin ismi gibi eseri de Tercümetü't-Tibyân, Tercümetü't-Tibyân fi Tefsiri'l-Kur'ân, Tefsîr-i Tibyân, Terceme-i Tefsîr-i Tibyân, Tibyân Tefsiri, Tibyân Tefsiri Tercümesi, Tibyân* gibi farklı adlarla anılmaktadır.

Tefsîr-i Tibyân'ın bugüne gelme süreci ilginç bir hikayedir. Kütüphanelerdeki çok sayıda yazmadan anlaşıldığına göre o, yazıldıktan sonra, bir hayli

33 Hayatı ve ilmi faaliyetleri hakkında bk. Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyiü'l-Fuzalâ*, II-III, 158, 545; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, Matbaa-i Âmire, İstanbul ts., IV, 199; Nâfiz, Uzunçarşılı, *Sivâs Şehri*, s. 136-37; Arpa, *Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin Tibyân Tefsiri*, s. 18-25; İbrahim Yasak, *Sivas Yatırlar ve Abdulvehhab Gazi Hazretleri*, Sivas 2004, s. 71.

34 Birışık, "Osmanlıca Tefsir Tercümelere", s. 64, 68; Arpa, *Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin Tibyân Tefsiri*, s. 28.

35 Mehmed et-Tefsîrî, *Terceme-i Tibyân*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1306/1889, I, 3-4.

36 Arpa, *Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin Tibyân Tefsiri*, s. 28.

teveccühe mazhar olmuştur. Nitekim Mehmed Efendi de eserini halka vakfederek bir anlamda bunu amaçlamıştır. Aradan geçen uzun zaman sonra matbaada basılarak bu amaç daha ileri boyuta taşınmış, bir anlamda bu tefsirin 'ikinci doğuşu' gerçekleşmiştir. Ancak bu doğuş biraz sancılı olmuştur. Şöyle ki tefsir yazıldıktan yaklaşık 150, İstanbul'da ise tam iki asır sonra basılabiliştir. Matbaanın Osmanlı topraklarında geç yaygınlaşması ve dini kitapların basımında biraz tereddüt olması, bu tefsirin basımını da geciktirmiş ve bir buçuk asır yazma nüshalarından okunmuştur. Zira 1139/1727 tarihli hatt-ı hümayün ve fetvada matbaada tefsir, hadis, fıkıh ve kelim ilimlerine ait kitapların dışındaki kitapların basılabileceği izni verilmiştir.³⁷ 1727'de İstanbul'da kurulan matbaada ilk eser 1729'da basılabiliştir. Dini konularla ilgili bir kitabın basılabilmesi için ise yaklaşık seksen yılın geçmesi gerektir. Nihayet 1218/1803'de *Risâle-i Birgivi'nin* basımıyla bir eşik atlanmış oldu. *Tefsîr-i Tıbyân* ise 1820'de kurulan ve Mısır'ın ilk matbaası olan Bulak Matbaası'nda 1841 (h. 1257) yılında basılmıştır. Böylece o, ilk matbu Türkçe tam tefsir olma özelliğini de kazanmıştır.³⁸

Kitabın bu kadar geç basılması ile ilgili iki soruya cevap arayalım. Birinci sorumuz şudur: '*Tefsîr-i Tıbyân* İstanbul'da neden geç basıldı?' Sanırsız buna verilebilecek en kestirme cevap, tefsir dâhil dini kitapların matbaada basımının yasaklanmasıdır. Fakat bu tefsir, yasak kalktıktan uzun zaman sonra İstanbul'da 1283/1866'da basılmıştır. Eğer tefsir eserlerinin basımı yasak olsaydı, *Amme Tefsiri* (Matbaai Âmire, İstanbul 1264/1847); *Tefsîr-i Yasin li Hammâmî* (Matbaai Âmire, İstanbul 1270) kitapları da basılmazdı. Kaldı ki 1803'de dini eserlerin basım yasağı kaldırılmıştır.³⁹ Diğer cevap da 'ihtiyaç' ile ilgili olmalıdır. Yani bu tefsirin basılmasına gerek görülmemiş olabilir. Öncelikle Osmanlı medreselerinde öğretim dili olarak Arapça'nın kullanılması sebebiyle eğitim sisteminde ona ihtiyaç duyulmamıştır. Zira medreselerde

37 A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, s. 170-71; Jale Baysal, *Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitapları 1729-1875*, Hiperlink Yay., İstanbul 2010, s. 4, 44, 51, 52.

38 Arpa, *Ayıntâbi Mehmed Efendi'nin Tıbyân Tefsiri*, s. 12, 104, 109. Baysal'ın verdiği listeye bakılırsa basılan ilk Türkçe tefsir *Amme Tefsiri* olup Matbaai Âmire'de (İstanbul) 1264/1847 yılında basılmıştır (Baysal, *Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitapları*, s. 81).

39 Baysal, *Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitapları*, 51. Baysal kitabında, *Tıbyan Tefsiri'nin* basımına ve hatta onunla ilgili hiçbir bilgiye yer vermez. Çok meşhur, yaygın ve bilinen bir tefsir olmasa söyleyecek bir şey olmayabilir. Bazı ihtimaller akla gelmekle birlikte, buna bir anlam verebilmiş değiliz. Muhtemelen kendisinin Önsöz'de belirttiği gibi o, göremediği kitaplar arasındadır. Daha vahim olanı ise, kitabı gözden geçirerek Baysal'ın görmediklerini ekleyen araştırmacıların da bu esere yer vermemeleridir.

Kadı Beydâvî'nin *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl'i*, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf an Hakâiki't-tenzîl ve et-Tefsiru'l-Celâleyn* her zaman okutulan eserler olmuştur.⁴⁰ Bu eserlerin hakimiyeti, sadece *Tefsir-i Tibyân'a* karşı değil bütün Osmanlıca tefsirlere karşıdır. Bu bir art niyet ve boykot değil, bilim dili tercihidir. Fakat burada şu soruyu sormadan da edemiyoruz: Kadı Beydâvî ve Zemahşerî bu kadar egemen olduğu halde onları da kaynak olarak kullanan ve onlar kadar başarılı bir tefsir ortaya koyan Ebussuûd'un tefsiri neden itibar görmedi, tefsiri mi orijinal bulunmadı, başka nedenler mi vardı? Sanırsız Beydâvî ve Zemahşerî tercihi, muhafazakarlığın, bilim alemi ve onun uzantısı olarak toplum katmanlarında karmaşaya ve 'fitne'ye yol açmamasını istemesinin sonucudur.

Tefsir-i Tibyân'ın geç basılmasının nedenlerine dair başka bir ihtimal ise tefsirin basılmaya değer görülmemesi olabilir. Zira bu eser, diğer tefsirler yanında, tefsir ilmi bakımından çok cılız kalmaktadır.

Medreselerin dilinin Arapça oluşunun da Kur'an'ın tercüme faaliyetini yavaşlattığı ve Türkçe tefsirlerin basımını geciktirdiği söylenebilir. Tanzimat'la birlikte ortaya çıkan yenilenme, milliyetçilik gibi cereyanlardan sonra Kur'an'ın Türkçeye tercümesi çalışmaları ilgi görmeye başlamıştır. Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi, Ahmed Cevdet Paşa, Bereketzâde İsmâil Hakkı gibi birçok alim Kur'an'ın Türkçeye çevrilmesinin zaruri olduğunu belirtmiş, bazıları da bizzat bu işe teşebbüs etmiştir. Sırrı Paşa (v. 1313/1895)'nin *Sırr-ı Furkân* adlı iki ciltlik bir tercüme ve tefsiri, Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi (v. 1920)'nin bir ciltten ibaret *Safvetü'l-beyân* adında tamamlanmamış bir tercüme ve tefsiri böyledir.⁴¹ Öte yandan bazı alimler bu harekete karşı çıkmış, Şeyhülislâm Mustafa Sabri (v. 1954) *Mes'eletü Tercemeti'l-Kur'ân* adıyla Arapça bir risâle yazmıştır (Kahire 1351).

Bu eserin geç basılması politik bir tavırla da alakalıdır. Bununla ilgili sorumuz şudur: 'Bu tefsir neden ilk defa 1259/1843 yılında Mısır'da basıldı?' Halbuki onu özellikle padişah yazdırmış, dolayısıyla bir anlamda resmi hüviyet de kazanmıştı. Kanaatimizce bunun sebebi, hemen her alanda olduğu gibi bilim, kültür ve eğitimde bir dizi reformlar başlatan ve aynı zamanda İstanbul idaresine muhalif olan Kavalalı Mehmed Ali Paşa (v. 1265/1849)'nın genel politikasının bir yansımasıdır. Onun bu hareketini, merkez yönetime karşı bir

40 Mefail Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 17, sy. 1, Bursa 2008, s. 35.

41 Diğer tercüme ve mealler için bk. Muhammed Hamîdullah, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi* (çev. M. Sait Mutlu), İstanbul 2000, s. 195-200.

atak olarak değerlendirebiliriz. Nitekim Kavalalı'nın 1820 yılında Bulak Matbaasını İstanbul'daki Osmanlı devlet matbaası Matbaa-i Âmire'ye rekabet amacıyla kurduğu da söylenmektedir.⁴² İstanbul ise tefsir basmamakta direnecek ve bu tefsirin basımı için çeyrek yüz yıl daha bekleyecek, bu arada bu tefsirin Bulak matbaasında iki baskısı daha yapılacaktır. Şimdilik kesin belge elimizde olmamakla birlikte, gelişmelerden bu tefsirin İstanbul-Kahire arasındaki siyasi kavgaya alet edildiği anlaşılmaktadır.

Tefsir-i Tibyân ilk baskıdan 1905 yılına kadar Osmanlı İmparatorluğu döneminde on defa, Türkiye Cumhuriyeti döneminde (1956-1986 arasında) latin harfleriyle beş defa, ayrıca iki defa da sadece meal kısmı basılmıştır. Osmanlı dönemindeki baskılarının son üçü, *Tefsiru'l-Mevâkib Tercümetü'l-Mevâhib* ile birlikte basılmıştır. Bir çoğunu bizzat görmek suretiyle *Tibyân Tefsiri*'nin tespit ettiğimiz basım bilgilerini şu şekilde sıralayabiliriz (Kataloglarda müellif ve yazar isimleri farklı yazılabilmektedir, hatta aynı yer ve tarihli baskıların ciltlerinde de bu duruma rastlanmaktadır. Basım tarihlerindeki farklılıklar, bazen basımın uzun zaman alması, bazen ciltlerin farklı matbaalarda basılmasından kaynaklanır).⁴³

1. Ayıntâbi Mehmed Efendi veya Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbi el-Hanefî et-Tefsîrî, *Terceme-i Tefsir-i Tibyân*, 1256-9/1840-43, Kahire, Daru't-Tibaati'l-Âmire (Bulak Matbaası), iki cilt içinde 1-4 c. (1-2 c. 471, 378 s., 3-4 c. 496+399 s.) (Bu baskının bazı kayıtlarda müellif ismi "Muhammed b. Hamza ed-Debbağ" şeklindedir. Bu tarihteki baskıların matbaa adı da farklıdır. Zira Bulak Matbaası için şu isimler de kullanılmıştır: Dârüttbâa, Matbaatü Sâhibi's-Saâde, Dârü't-Tibâati'l-Ma'mûre, Dârü't-Tibâati'l-Âmire, Matbaa-i Âmire, Matbaatü'l-Kebîr, Dârü't-Tibâati'l-Hıdivâne, Dârü't-Tibâati'l-Bâhire, Matbaatü Mısri'l-Mahrûse, Matbaa-i Seniyye-i Mecbûre).
2. Muhammed b. Hamza el-Ayintabi el-Hanefî et-Tefsîrî, *Terceme-i Tefsir-i Tibyân*, Bulak Matbaası, Mısır 1266/1849, 1-4 c.
3. Muhammed/Mehmed b. Hamza el-Ayıntâbi el-Hanefî Tefsîrî, *Tefsir-i Tibyân*, Bulak Matbaası, Mısır 1279/1863, 1-2 c. (496, 399 s.).
4. Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbi el-Hanefî Tefsîrî, *Terceme-i Tibyân*, Matbaa-i Sultaniye (Matbaa-i Âmire), İstanbul 1283/1866, 1-4 c. (487, 435, 390, 379 s.).

42 Turgut Kut, "Bulak (Matbaası)", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 387-89.

43 Hatalı ve farklı kayıtların bir kısmına Birışık ("Osmanlıca Tefsir Tercümeleri", s. 60) ve Arpa (*Ayıntâbi Mehmed Efendi'nin Tibyân Tefsiri*, s. 32-33) işaret etmiştir.

Bundan sonraki baskılarda *Dibâce-i Tercüme-i Tibyân* başlıklı üç buçuk sayfalık giriş yoktur.

5. Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbi el-Hanefi Tefsîri, *Terceme-i Tefsîr-i Tibyân*, Darü't-Tıbaati'l-Âmire (Matbaa-i Sultaniye), İstanbul 1290/1872, 1-4 c. (522, 466, 418, 405 s.).

6. Mehmed Tefsîri veya et- Tefsîri Muhammed veya Debbâğzâde Mehmed Tefsîri, *Terceme-i Tefsîr-i Tibyân* veya *Terceme-i Tibyân* veya *Tefsîr-i Tibyân*, Matbaa-i İzzet (Matbaatu el-Hac İzzet ve Ali Efendi), Kostantiniyye 1296/1879, 1-4 c. (2 ciltte) (Not: Dokuz Eylül İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'ndeki "Ebu Cafer Muhammed İbnü'l-Hasen Tusi, 460/1067, Terceme-i Tıbyan, terc. Muhammed et-Tefsiri, Matbaatü İzzet, Kostantuniyye 1296, 2 ciltte 1-4 c." şeklindeki kayıta yazar ismi yanlış yazılmıştır. Ebu Cafer Tusi (v. 460/1067) müfessir olup *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* adlı bir tefsir vardır, fakat o başka bir eserdir).

7. Mehmed et-Tefsîri veya Muhammed bin Hamza Debbâğzade Antebi veya Debbâğzâde Mehmed Tefsîri, *Tercüme-i Tefsîr-i Tibyân* veya *Tercemeti't-Tibyân*, Matbaatü'n-Nefiseti'l-Osmâniye, Dâru'l-Hilafet/İstanbul 1306-8/1889-91, 1-4 c. (1-2. cilt 486, 435 s.; 3-4 cilt 390, 379 s.).

8. Mehmed Ayıntâbi veya Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbi el-Hanefi Tefsiri veya Muhammed b. Hamza Debbâğ, *Tefsîr-i Tibyân* veya *Tercüme-i Tibyân*, nşr. Mehmed Tahir - Hasan Hilmi, Ahter Matbaası, İstanbul/Dersaadet, 1317-24/1899-1902, 1-2 c. (335, 344 s.), 3. cilt, Alem Matbaası Ahmet İhsan ve şürekası, 304 s., 4. cilt, Arif Efendi mat. 317 s. (*Tefsîr-i Mevâkıb* ile birlikte) (üç ayrı matbaada) (Bazı kayıtlarda Mehmed Tahir müellif gibi gözüktüyor).

9. Mehmed Efendi Ayıntâbi, *Tefsîr-i Tibyân ve Tefsîr-i Mevâkıb*, Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye Matbaası, Yusuf Ziyaeddin ve Ahmed Naili ve şürekası, İstanbul/Dersaadet 1320-21/1902-03, cilt 1-2 (427, 390 s.); cilt 3-4 (398, 344 s.) (*Tefsîr-i Mevâkıb* ile birlikte).

10. *Tefsîr-i Tibyân ve Tefsîr-i Mevâkıb*, Mütercim: Mehmed Efendi, nşr. Mehmed Mehdi, Ârif Efendi Matbaası, Dersaadet/İstanbul 1323-24/1905-1908, cilt 1-2 (368, 356 s.); cilt 3-4 (304, 328 s.) (*Tefsîr-i Mevâkıb* ile birlikte) (Bazı kataloglarda mütercim olarak "Mehmed Münib Debbagzade Ayıntâbi, 1238/1823" isim ve tarihi verilmektedir ki bu şahsın başka birisi olduğuna işaret etmiştik).

11. Ayıntâbi Mehmed Efendi, *Kur'ân-ı Kerîm Meâli ve Tefsiri -Tibyân Tefsiri*, Latin harflerine çev. Süleyman Fahir, Bütün Kitabevi, İstanbul 1956-57, 1-4 c. (S. Fahir bir takım kısaltma ve ilavelerle tasarrufta bulunmuştur).

12. Ayıntâbî Mehmed Efendi, Kur'an-ı Kerim *Meâli ve Tefsiri -Tibyân Tefsiri*, Latin harflerine çev. Süleyman Fahir, Bütün Kitabevi, 2. baskı, İstanbul 1963-64, 1-4 c. (S. Fahir bir takım kısaltma ve ilavelerle tasarrufta bulunmuştur). (Bazı kataloglarda müellif "Mehmed Münib Debbağzâde Ayıntâbî, 1238/1823" olarak gösterilmiştir)
13. Mehmed Efendi Ayıntâbî, *Kuran-ı Kerim Meali ve Tefsiri: Tibyân Tefsiri*, Latin harflerine çev. Süleyman Fahir; yeniden hazırlayan: Ahmed Davudoğlu, Sağlam Kitabevi, Doyuran Matbaası, İstanbul 1980, 1-4 cilt. (A. Davudoğlu da bazı tasarruflarda bulunmuştur)
14. Ayıntâbî Mehmed Efendi, *Tibyân Tefsiri*, sadeleştiren: Süleyman Fahir, düzenleyen: A. Davudoğlu, Saadet Yay., İstanbul 1981 ve 1986, 4. c. (A. Davudoğlu da bazı tasarruflarda bulunmuştur)
15. *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Yüce Meali (Üçlü Meal)*, Ayıntâbî Mehmed Efendi, Ayhan Yalçın, İsmail Kurt, Huzur Yayın Dağıtım, İstanbul 1992, 2. baskı 2005.

E. *Tefsir-i Tibyân*'ın Osmanlı Toplumundaki Fonksiyonel Nitelikleri

Araştırmamız sonunda *Tefsir-i Tibyân*'ın fonksiyonel nitelikleri hakkında edindiğimiz ilk kanaat⁴⁴, tefsir ilminin mahiyeti ve yapısı ile alakalıdır. Bize göre bu tefsir, kendisinden önce ciddi bir tefsir geleneği oluşturmaya aday olan Şihabeddin-i Sivâsî, İbn-i Kemal ve Ebussuûd Efendi'nin açtığı yolda 'makas değişimi'ne neden olmuştur. Osmanlı ilim çevresinde güçlü bir tefsir nosyonu ve muazzam tefsir literatürü vardır, ancak bu birikim, örneğin bir Endülüs çevresi gibi, nev-i şahsına münhasır bir geleneğe dönüşmemiştir. Bunun sayısız nedeni vardır. İlk masum ve ikna edici kanıt, bizce, toplumun eğitim ve kültür düzeyinin düşük olmasıdır. Osmanlı ulemasının yazdığı eserler halkın anlayacağı dilde ve seviyede yazılmadığından halk kesimlerinde pek rağbet görmediğini, buna karşın *Tibyân Tefsiri* ve onun gibilerin ön plana çıktığı söylenebilir. İşte 'makas değişimi' dediğimiz hadise bu anlamda gerçekleşmiştir. Bu açıdan bakıldığında *Tefsir-i Tibyân*, medresenin akademik ağırlığına karşı dili Türkçeleştirilerek, anlatım biçimi basitleştirilerek ve içeriği çekici hale getirilerek halka sunulmuş bir tefsirdir. 'Basit' kelimesi aşağılama ya da hafife almak için değil, 'halkın anlayacağı seviye' anlamında kullanılmıştır. Bu durumun olumlu ve olumsuz yönleri vardır. Halkı Kur'an'la buluş-

⁴⁴ Burada söz konusu edeceğimiz sonuçlardan bazılarına Birışık da işaret etmiştir. Bk. "Osmanlıca Tefsir Tercümelere", s. 66-67.

turduğu, bu sayede halk, Kur'an'ı ve dinini kendi dilinde öğrendiği, okuma kültürünü yaygınlaştırdığı, bilgileri kitabî hale dönüştürdüğü için bir avantajdır ve olumlu bir açılamdır. Öte yandan ciddi ve derinlikli tefsirlere ihtiyaç duyulmadığına dair bir yargının oluştuğunu ve böylesi tefsirlerin gün yüzüne çıkmasını dolaylı olarak engellemiş olabileceğini varsayarsak, dezavantaj olduğunu ve olumsuz bir fonksiyon icra ettiğini görürüz. Bu varsayımın elbette bilimsel araştırmalar ile desteklenmeye ihtiyacı vardır. Ayrıca halkın yaygın dinî bilgisine ayak uydurarak içeriğini illetli bilgilerle doldurması, olumsuz icraatın en dikkat çeken yanındır.

Bir diğer kanaat, tefsir tarihinin yeni zamanlarında egemen fikirlerden birisi olan, 'kendi dilinde Kur'an'ı anlama' gayesine getirilen güçlü destektir. Bu eserin Türk dilinde yazılmasını isteyen ya da teşvik edenlerin bunu milliyetçi duygularla değil de söz konusu gayeye hizmeti amaçladıklarını düşünüyorum. Zira dönemin siyasi idaresi, dil dâhil birçok alanda yeniliğe ve Türkçenin yaygınlaştırılmasına girişmiştir. Türkçe bir meal ve tefsir de bu girişimin bir parçası sayılmalıdır. Bu amaç doğrultusunda az da olsa Türkçe tefsirlerin yazılmaya devam ettiğini görüyoruz. Bu gelişme, belki Arapça tefsir yazma geleneğine öldürücü darbe vurmamıştır, ama ulema üzerinde psiko-sosyal bir baskı yapmış olabilir. Böylece, yukarıdaki sonuç ile bunu bir araya alınca, bu ve *Tefsiru'l-Mevâkib Tercümetü'l-Mevâhib*'in, bir tefsir geleneği yaratamasa da Anadolu'ya özgü bir Kur'an-tefsir kültürü çizgisi oluşturduğu söylenebilir.

Bu tefsir hakkındaki üçüncü ana fikrimiz, onun halka yönelik vasfı ile ilgilidir. İşaret ettiğimiz ana fikirler çerçevesinde onun iki yönü ön plana çıkıyor. Birisi yukarıda bahsettiğimiz dili, yani Türkçe oluşudur. İkincisi muhtevasıdır ki üzerinde daha fazla durulması gerekir. *Tefsir-i Tibyân*'ın muhtevası dönemin dini düşünce ve zihniyeti ile doğrudan alakalı olmalıdır. Osmanlı'da nasihat-vaaz, bazen hurafe ve efsane varyantlı, kısmen yüzeysel bilgiye dayalı dini zihniyetin bu tefsirde tebarüz ettiğini ya da bu tefsir aracılığıyla toplumda böyle bir zihniyetin sürdürüldüğünü söyleyebiliriz. Bu haliyle onun, *Muhammediye*, *Envâru'l-âşıkîn*, *Kara Davud*, *Ahmediye* gibi Osmanlı halkının dini bilgi kaynakları arasında yer aldığını rahatlıkla söyleyebiliriz.⁴⁵ Böylece bizzat siyasi otorite tarafından yazdırılan ve desteklenen tefsir, halkın din anlayışını hangi anlamda etkilemek için telif edildiğini ya da ettirildiğini tespit etme fırsatı sun-

45 Her ne kadar *Tefsir-i Tibyân* bilgi kaynakları arasında sayılmamış olsa da bahsettiğimiz din anlayışı şu çalışmada ortaya konulmuştur: Hatice Kelpetin Arpağuş, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı Ve Kaynakları*, İstanbul 2001, s. 115 vd.

maktadır. O, Türkçe olmasının yanında sade, kısa ve özlü, halkın duygularına hitap eden rivayet, hikaye ve temsil cinsinden anlatımların çokça yer aldığı bir tefsirdir. Ayrıca müellif, Osmanlı toplumunun ana karakteri olan Hanefî mezhebine ve Nakşibendî tarikatına bağlıdır. Bu özellikleri ile halkın yüzeysel bilgisine hitap ederken aynı zamanda toplumdaki din anlayışı hakkında da bazı ipuçları vermektedir. Medresedeki tefsir tedrisi için hem dil hem muhteva hem de ilmi nitelikler açısından yeterli olmayan böyle bir tefsirin, devlet tarafından halkın Kur'an bilgisi ve muhtevasını öğrenmesi amacıyla desteklendiği anlaşılmaktadır. Halk Müslümanlığı, tekke (tarikat) ve camiden besleniyordu ve aynı zamanda toplum güçlü bir şekilde tasavvufla iç içeydi. Bir yandan medresede ilmî faaliyet devam ederken diğer yandan da halkın dinî ve ahlakî açıdan eğitilmesi, bilgilendirilmesi ve bilinçlendirilmesini üstlenen cami, tekke, zaviye, Ahilik gibi sosyal birliklerin mekanlarında, kıraathane ve köy odalarında bolca okunan bir eser olarak belli bir fonksiyon görmüştür. Onların toplumun dinî, ahlakî anlayış ve yapısı ile uyduğu söylenebilir. Türkçe olmaları, dönemin dilini kullanmaları ve kolay anlaşılır bir üslupta oluşları onlara rağbeti artırmıştır. Özellikle matbaada basımından sonra dönemin din algısına uygun olarak halkın Kur'an kültürünün oluşmasında, halkın dindarlığında ve Türkçenin dini literatürde kullanımının yaygınlaştırılmasında büyük rol oynamıştır.⁴⁶ Sonuç olarak defalarca basılmaları, onların halk ile bütünleştiği, bugünlerde pek fazla kullanılan 'halk müslümanlığı' ile tam bir uyum içinde olduğu ve XX. yüzyılın başlarına kadar bu yapının pek değişmediğini göstermektedir. Tam bu noktada, XVI. yüzyılın son çeyreğine kadar yaşanan dini tartışma ve çatışmalara ve dönemin idaresinin toplumda dini itidal ve orta yol arayışına bir daha dikkat çekmek istiyorum.

Tefsirin dil ve muhtevasının halk arasındaki etkisinin olumlu yanlarını vurgularken sahih dinî bilginin yanı sıra, verdiği yanlış zihniyet ve yaptığı tahribata da dikkat çekmek kaçınılmazdır. Zira aşağıda örneklendireceğimiz üzere, bu tefsirin muhtevasına derc edilmiş, Kur'an'ın genel muhteva ve mefhumu ile bağdaşmayan bir çok veri vardır. Okuyucunun dikkatini çekmek, daha fazla rağbet görmesini sağlamak bakımından gayet yerinde kullanılmış gibi gözükse de yaratmış olduğu zihniyetin, Kur'an tefsiri nosyonu ile telifi mümkün değildir. Zaten tefsir tarihi boyunca, tefsirlerin en çok eleştirilen yönü de burası olmuştur. Buna rağmen, müellifler böylesi malzemeyi kullanmaktan vazgeçmemiştir.

⁴⁶ Tefsirin Osmanlı toplumundaki yeri ve değeri hakkında geniş bir değerlendirme için bk. Arpa, *Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin Tibyân Tefsîri*, s. 96-110.

Bu tefsir gündeme geldiğinde tartışılması gereken bir konu da Kur'an'ın Arapça dışında bir dile çevrilemeyeceği, yani onun başka dillerde anlaşılacağı, gibi tutucu anlayıştır. Buna sadece işaret etmekle yetiniyoruz.

Buraya kadar ileri sürdüğümüz yargı, tespit ve varsayımlarımızı ortaya koyabilmek için mezkûr eserden doğrudan alıntılar yapacağız. Meal kısmının tercüme tekniği açısından ciddi tahlile ihtiyacı vardır. Fakat biz bunu yapmayacağız. Âyet meallerinde genellikle anlaşılır ve düz bir anlam hâkimdir. Hatta bazen, kimi meallerdeki muğlâklık bu eserde yoktur. el-Maide süresi 35. âyetin meali buna örnektir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ وَجَاهِدُوا فِي سَبِيلِهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ

Ya müminler ,Allah taaladan korkun ve fiil ve taat ve terk-i measiden onun sevabına ve zülfasına tevessül olunur şeyi talep edin) ...I .390,Not: Alıntılar *Tibyan Tefsiri*'nin Şirketi Sahafiye-i Osmaniye, İstanbul 1320 baskısından alınmıştır)

Bazen de adeta fihhi bir kaide yazar gibi anlaşılması zor tercümeyle rastlarız. Maide ssüresi 38. âyetin meali böyledir: وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا

Recül ve imrae ki gayrin malını mahalli muhrezeden hafiyeten ahz ede, eger ol me'hûz nisab denlü var ise ol âhiz gerekse recül veya merredir yed-i yümnasını rüşğünden kat' edin. (I, 390)

Bir de bugün bilimsel izahların yapıldığı Rad süresi 41. âyeti nasıl anladığına bakalım:

أُولَئِكَ الَّذِينَ يَرَوْنَ أَنَا نَأْتِي الْأَرْضَ نَنْقُصُهَا مِنْ أَطْرَافِهَا Muhammed'den âyet isteyip onu tekzip edenler görmezler mi ki arz-ı kefereyi biz müslimine ahz ederiz ,nevahisinden müslimine ziyade etmemizle keferenin diyarından eksiltiriz) “.II(322 ,

Tefsir kısmına gelince genel kabul görmüş açıklamalar dışında, yukarıda özetlemeye çalıştığımız halk dindarlığı ve din anlayışına uygun açıklamalar, rivayetler ve hikaye tarzında anlatımlara çok rastlıyoruz. Bunların bir kısmı hurafe bilgiler, zayıf ve hatta uydurma rivayetlere dayanmaktadır. Bazı örnekler şöyledir:

-Bakara süresi 253. âyetteki اللَّهُ كَلَّمَ اللَّهُ مَنْ بَعْضُ مَنْهُمْ عَلَى بَعْضِهِمْ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضِهِمْ تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضِهِمْ مَنْ بَعْضُ مَنْهُمْ مِّنْ كَلِمِ اللَّهِ وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ her mucizenin (âyet) benzerinin Hz. Muhammed'e verildiğini ve onun diğer peygamberlere şu mucizelerle üstün kılındığını yazar:

İşaretle ayın yanılması, vefatında ağaç kütüğün inlemesi, taş ve ağacın ona selam vermesi, hayvanların onun risaletine şehadeti, parmakları arasından su kaynaması vb. nice mucizeler. Onun en büyük mucizesi Kur'an idi. (I, 170).

-Bakara sûresi 255. âyetteki *kürsi* kelimesini açıklarken şöyle der:

Hasan dedi ki, kürsi, arşın kendisidir. Ebu Hureyre der ki, 'Kürsi arşın önüne konulmuştur. Genişliği semaların ve yerin genişliği kadardır.' Rivayetlerde anlatılır ki, semavat ve arz kürsinin yanında bir halka gibidir. Kürsi de arşın yanında sahradaki bir halka gibidir... Mukatil ve Ali derler: 'Kürsinin her ayağının uzunluğu yedi sema ve yedi arz uzunluğundadır, arşın önündedir. Kürsiyi dört melek götürür, dört yüzlüdürler, ayakları yedinci arzın altında beş yüz yıllık uzaklıktadır. Dört melekin biri ebu'l-beşer Adem'in suretindedir, bir yıldan bir yıla insanlar için Allah'tan rızık ve yağmur ister. Meleklerden biri seyyidu'l-enâm öküz suretindedir, bir yıldan bir yıla hayvanlar için rızık ister, buzağıya ibadet edildiğinden beri yüzünde keder vardır. Biri de seyyidu's-siba' aslan suretindedir, bir yıldan bir yıla değin yırtıcı hayvanlar için Allah'tan rızık ister. Dördüncü melek seyyidu't-tayr akbaba suretindedir, bir yıldan bir yıla değin kuşlar için Allah'tan rızık ister.' Bazı rivayetlerde bildirildiğine göre hamele-i arş ile kürsi arasında yetmiş karanlık perde, nurdan yetmiş perde vardır. Her perdenin kalınlığı yüz yıllık mesafe kadardır, eğer bu perdeler olmasa hamele-i arşın nurundan hamele-i kürsi yanar.

Bu bilgilerden sonra kürsiden kastın Allah'ın ilmi olduğuna dair İbn Abbas'tan bir rivayet geldiğine, yine kürsiden maksadın mülk ve saltanat olduğuna işaret eder (I, 172). Bu anlatımda dikkat çeken yön, somut tanımlamalara ne kadar itibar edildiği, soyut anlamların ise sona bırakıldığıdır. Ayrıca rivayetlerin sıhhati ve Kur'anî anlatımla ne kadar uyduğu da son derece şüphelidir. Bu somut anlatımların bir benzerini kıyamet günü kurulacak olan *vezn* (terazi, ölçü) için de görüyoruz (II, 58).

-Bismelenin tefsirinde malum dil ve fıkha dair açıklamalardan sonra, faziletine dair yer verdiği açıklamalar ve rivayetlerin (I, 5-8) çoğu, insan duygularını heyecana teşvik eder, ama dinin asılları bakımından pek sakıncalı fikirler vardır. Yer yer hurufiliğe de kayan ve ariflerden birisinden naklettiği uzun açıklamanın bir kısmı şöyledir: "...Bismelenin ikinci faidesi şudur: Allah gece ve gündüzü 24 saat kıldı. Beş saatinde beş vakit namaz farz kıldı. Şimdi bismelenin on dokuz harfi, bu namaz saatleri dışındaki on dokuz saatte işlenen günahlara kefarete olur." Naklettiği bir hadis şöyledir: "Peygamberimiz der ki, 'Bir kimse besmele yazılı bir kağıdı Hak tealanın ismine tazim için yerden kaldırırsa Hak taala onu sadıklardan yazar, babasının azabını hafifletir, hatta babası müşrik olsa bile.'" (I, 6) Ve son bir hikaye de şu meyandadır: Firavn uluhiyet iddiasından önce bir kasr yaptırıp kapılarından birinin üstüne Allah'ın ismini

yazdırdı. Hz. Musa onu tevhide davet edip de o da reddedince, Allah'tan onun helakını istedi. Allah da Musa'ya, 'Sen onun küfrüne bakıp helakını istiyorsun, ben ise onun kapısının üstünde yazılan isimime bakıp ona mühlet veriyorum' dedi. (I, 7). Daha bunun gibi kaç tane rivayet, hepsini anmaya gerek yok.

وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ أَلَسْتُمْ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ -
 âyetinin tefsiri için naklettiği hadise göre, Allah, Adem'i yarattıktan sonra sırtını mesh etmiş ve zürriyet çıkararak, 'İşte bunları Cennet için yarattım, onlar Cennet ameli işlerler.' dedi. İkinci defa sırtını mesh etti ve zürriyet çıkardıktan sonra dedi ki, 'Bunları ateş için yarattım onlar da ateş amelini işlerler.'... (II, 114-15). Hadis devam ediyor, mesh ederek zürriyetin çıkarılmasına dair başka rivayetler de var. Asıl dikkat çekmek istediğim, âyette anlatılan metafiziksel bir olayın somuta nasıl indirildiği, ayrıca cennetlik ve cehennemlikler, kader, amellerin yaratılması vs. büyük tartışmaların müsebbibi olan hükmün kestirilip atıldığıdır.

-Tefsiri Mehmed Efendi'ye göre, Arâf sûresi 189-90. âyetlerde bahsedilen hamile kişi Havva'dır ve İblis onu ve Adem'i çocuğun bir beşer değil de bir hayvan veya bir köpek olabileceğini, dolayısıyla Havva'ya vereceği korkunç zararı anlatarak kandırmış ve şirk koşmalarını sağlamıştır (II,125-26).

Yukarıda örnekleri verilen açıklama, rivayet ve hikayelerin benzerlerini *rabbi'l-alemin* ifadesini açıklarken (I,9-13); Cennet'te yasak meyveyi Adem ve Havva'nın nasıl yediğini anlatırken (I,38-39); Hz. Musa ve Yahudilerin çölde kırk yıl kalışları (5 Maide 26) sırasındaki olayların tasvir ederken (II,383-85); Habil-Kabil kıssasını (5 Maide 27-31) ilginç rivayet ve hikayelerle dramatik hikayeye dönüştürürken (II,385-89) ve daha bir çok yerde görmek mümkündür.

Mehmed Efendi, tefsirindeki bu rivayet ve hikayelerin büyük çoğunluğunun kaynağını vermemiştir. Sadece, "Peygamberimiz demiştir ki...; rivayet olunur ki...; hikaye edilir ki...; ...den rivayet edilir ki...; ... demiştir ki..." gibi yuvarlak ifadelerle geçiştirir. Bazen de Hasan (Basri), Mukatil, Razî, Beydâvî, Bağavî gibi isimleri zikreder. Kitap olarak da en çok İmam Şa'rani (v. 973/1565)'nin *Levâkihü'l-Envâr*⁴⁷, Ebu'l-Leys Semerkandî (v. 373/983)'nin *Bustânu'l-Ârifin*, İmam Gazalî'nin *İhyâu Ulûmiddin*, İbnu'l-Arabî'nin *Mefâtihu'l-Gayb*'in isimleri geçer. Bunların bir kısmını tefsirin asıl müellifi olan Hıdr b. Abdurrahman

47 Ebü Abdurrahman Abdülvehhab b. Ahmed b. Ali el-Misrî eş-Şa'rânî, *Levâkihü'l-Envâr fî Tabakâti'l-Ahyâr (Tabakâti'l-Kübrâ)*, (thk. Abdurrahman Hasan Mahmûd), Mektebetü'l-Âdâb, Kahire 2001.

el-Ezdi'nin kullanmadığı kesindir. Mesela *Levâkihu'l-Envâr*'ın müellifi Şa'rani, Ezdi (v. 773/1371)'den sonra vefat etmiştir.

Verdiğimiz örneklerden hareketle, *Tefsi-i Tibyân*'ın en zayıf ve bir tefsire yakışmayan tarafının bu tür yerler olduğu hükmüne varıyoruz. Ayrıntılara girmeden örnekleri takdim etmekle yetinelim. Bu yüzden o, asılsız ve faydasız bilgilerle dolu olduğu yönünde haklı eleştiriler almıştır.⁴⁸ Söz konusu kusuru gidermek için, daha doğrusu ört bas etmek için, bu tefsirin Türkçe sadeleştirilmeleri hurafe ve uydurma bilgilerden arındırılmıştır. Bilmen⁴⁹, Süleyman Ateş gibi bazıları da *Ayıntâbi*'yi listeye bile almazlar. Onlar ya onu müfessir saymıyorlar, ya eserini tefsir kabul etmiyorlar.

Sonuç olarak bu tefsirin, tefsir metodolojisi açısından zayıf ve tefsir tarihi sürecinde kırılmaya sebep olan iki özelliğini tekrar hatırlatalım. Birincisi *makas değişimi*, ikincisi ise asılsız rivayetlerle tefsiri yer yer mevize kitabına dönüştürmesidir. Bu yapısıyla *Tefsîr-i Tibyân*, yüzyıllarca temizlenmeye çalışılan bir kısım asılsız, bidat ve hurafe bilgileri yeniden tefsire mal etmekle geriye dönüşün en bariz örneğidir. Tefsircilik açısından bu tür açıklamalar ve bilgiler, tefsir ilmi sayılmaz, vaaz dilini kullanarak kendi zamanının insanına bir şeyler takdim etme gayreti kapsamında değerlendirilebilir. Bunu yaparken tefsir ilminin, kelamın, hadisin usulünü aşan, hatta göz ardı edilen noktalar vardır. Her ne kadar sosyolojik açıdan yararlı bir metot olarak gözükse de dini, sahih bilgiye ve sahih kaynaklara dayandırma hassasiyeti olan İslâm'ı, bu tür hafifliklerden uzak tutmak gerekir. Dolayısıyla tenkitçi nazardan bakıldığında eleştiriye açık çok yönünün olduğu görülür ki bu mutlaka yapılmalıdır.

Sonuç

Osmanlı uleması, İslâm ilim ve kültür tarihine iki teknik eklemiştir. Birincisi var olan eserlere haşiye, talik ve şerh yazmak; ikincisi de tercüme ettiği

48 Hasan Basri Çantay, *Kur'an-ı Hakim ve Meali Kerim*, İstanbul 1984, I, 6. Ayrıca bk. Süleyman Tevfik (takdim), *Tercüme-i Şerife TürkçeKur'an-ı Kerim*, (haz. Heyet), Matbaa-i Ahmed Kamil, İstanbul 1344/1926.

49 Bilmen, hacimli eserinde bu tefsire, asıl müellifine ve Tefsiri Mehmet Efendi'nin biyografisine yer vermemiştir. Sadece en sonda tefsirler ve müfessirler cedvelinde şu bilgi vardır: "Hıdr b. Abdurrahman el-Ezdi, ölümü 773, *Tibyân fî Tefsiri'l-Kur'an*. *Ayıntâbi Mehmed Efendi, Tibyân*". *Ayıntâbi* için düştüğü dipnotta da, "1110 tarihinde Türkçe olarak yazılmıştır. Matbudur." bilgisini vermiştir (*Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul 1974, II,803). Bilmen'in, bilinen bir müellifin, ölüm tarihini dahi yazmayacak kadar bilgiyi kısıktığı ve bu büyük esere bir kusur eklediği görülüyor."

eserlere kendi yorumlarını, açıklamalarını eklemek, asıl müellifin bazı görüşlerinde tasarruf yapmaktır ki buna, “tercüme-telif” tekniği diyoruz. Her iki teknik de Osmanlı uleması ve ilminin orijinal yanını temsil eder. Osmanlı döneminde tefsirde, telif var ise de haşiyecilik egemendir. Haşiyeciliği farklı bir telif çeşidi kabul edecek olursak, bu manada Osmanlı âlimleri oldukça velüddürler. Zira başta Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*, Beyzâvî'nin *Envâru't-Tenzîl* ve Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtihu'l-Gayb* adlı tefsirleri olmak üzere önceki tefsirlere sayısız haşiyeye ve talik yazılmıştır. İkinci tekniğe gelince, tespitlerimize göre onu tefsire ilk uygulayan, Ebu'l-Leys Semerkandî'nin tefsirini tercüme eden Musa İznikî olmuştur. Ondan iki asır sonra ise Tefsîrî Mehmed Efendi tarafından tekrar edilmiştir. Şu halde bu dönemde tefsir merkezli bilgi ve ilim, bir yandan şerh, haşiyeye ve talik ile bir yandan da tercüme-telif ile devam etmiş, çoğalmış ve yayılmıştır. Elbette özgün telif eserleri unutmamış değiliz. Mevcudu koruma ve sürdürme azmi vardır, şerh ve haşiyeciliğin mantığı da buradan çıkmış olmalıdır.

Tefsîr-i Tibyân, Osmanlı devletinin siyasi, askeri ve entelektüel açıdan zirveye ulaştığı ve artık duraklama dönemine girdiği bir zamanda, bazı yenilik ve atılımları gerçekleştirmeye çalışan Avcı Mehmed'in döneminde yazılmıştır. Muhtevası ve metodu ile orijinal bir tefsir değildir, tefsir bilimine de ciddi bir katkısı yoktur, ama Türkçe yazılmış olması, hedeflenen amaç, basımı ve sebep olduğu diğer gelişmeler ile dikkate alınması gereken bir eserdir. Her şeye rağmen Mehmed Efendi'nin bu tefsiri, Osmanlı dönemi tefsir kültürü haritasının önemli bir aşamasını oluşturur. O, imparatorluğun siyasi, kültürel ve dini hayatında dönüm noktalarından birisinde ortaya çıkmış, gerek yazma ve gerek basma olarak yakın zamanlara kadar yazdırılma amacına uygun olarak büyük bir fonksiyon görmüştür. Bu yüzden bir bütün olarak baktığımızda Osmanlı tefsirinin, İslâm tefsir tarihinde büyük bir atılım ve zihniyet değişikliğini getiremediğini, fakat okur-yazar halk kesimlerine bir şeyler sunma gayretine girdiğini, *Tefsîr-i Tibyân*'ın da bunun bir parçası olduğunu söyleyebiliriz.

Tefsîr-i Tibyân, Osmanlı döneminde en fazla basılan tefsir özelliğine de sahiptir. Bu da onun fazlasıyla rağbet gördüğü anlamına gelir. Bu rağbetin daha çok halk kesimleri arasında olduğunu belirtmemiz gerekir. Sonuç olarak bu eserin yaygın eğitimin temel araçlarından biri haline geldiği, halkın din anlayışı ile bütünleştiği, bugünlerde pek fazla kullanılan 'halk müslümanlığı' ile tam bir uyum içinde olduğu söylenebilir. Onun önemi ve değeri, bu bağlamda ele alınmalıdır. Bu noktada tefsirin görevinin, sadece akademik bir uğraş ol-

madığı, aynı zamanda toplumun farklı kesimlerinin beklentilerini karşılamayı da hedeflemesi gerektiğini belirtelim. Bütün bunların yanında usûl ve içerik açısından eleştiriyi fazlasıyla hak ettiğine bir kez daha işaret etmek istiyoruz.

KAYNAKLAR

- Abay, Muhammed, “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir İle İlgili Eserler Bibliyografyası: Tefsirler, Haşiyeler, Süre Tefsirleri, Tercümeleler”, *Divan*, 1999/1, sayfa 249-303.
- Adivar, A. Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1982
- Arpa, Recep, *Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin Tıbyân Tefsiri ve Osmanlı Toplumunda Yorum Değeri*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2005, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Arpaguş, Hatice Kelpetin, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı Ve Kaynakları*, İstanbul 2001.
- Aşkar, Mustafa, “Tarikat-Devlet İlişkisi, Kadızâdeli-Meşâyih Tartışmaları Açısından Niyazî-i Mısrî ve Döneme Etkileri”, *Tasavvuf, İlmî ve Akademik Araştırmalar Dergisi*, sy. 1, yıl 1, Ağustos 1999, s. 49-80.
- Ateş, Süleyman, “Osmanlı Müfessirleri”, *Osmanlı*, Ankara 1999, VIII, 143-62.
- Aydar, Hidayet, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi*, İstanbul 1996.
- Baysal, Jale, *Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar 1729-1875*, Hiperlink yay., İstanbul 2010.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul 1974.
- Binark, İsmet, Eren, Halit, *World Bibliography of Translation of the Meanings of the Holy Qur'an Printed Translations 1515-1980*, İstanbul 1406/1986.
- Birişik, Abdulhamit, “Osmanlıca Tefsir Tercümeleleri ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin Mevâhib-i Aliyye'si”, *İslâmî Araştırmalar*, c. 17, sy. 1, 2004, 53-68.
- Bolay, Süleyman Hayri, “Hermenötik ve Osmanlı'da Tefsir”, *Tabula Rasa*, yıl 4, sy. 12, Eylül-Aralık 2004, s. 159-74.
- Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1975.
- Çalışkan, İsmail, “Sivaslı Bir Müfessir: Tefsiri Mehmed Efendi”, *Sultanşehir*, Mart-Mayıs 2008, yıl 2, sy. 6, s. 44-47.
- Çantay, Hasan Basri, *Kur'an-ı Hakim ve Meali Kerim*, İstanbul 1984.
- Çetin, Abdülbaki, “Ebu'l-Leys es-Semerkindî Tefsirinin Türkçe Tercümesi Üzerine”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Konya, sy. 22, Güz 2007, 53-101.
- Hızlı, Mefail, “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 17, sy. 1, Bursa 2008, s. 25-46
- İpşirli, Mehmet, “Debbağzâde Mehmed Efendi”, *DİA*, İstanbul 1994, IX,62-63.

- İpşirli, Mehmet, "Minkarizâde Yahya Efendi", *DİA*, İstanbul 2005, XXX,114-15.
- İsmail Paşa Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifin Esmâu'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin*, İstanbul 1951.
- İyibilgin, Orhan, *Ayntâbî'nin Tercüme-i Tibyan Tefsirinin Muhteva ve Metod Bakımından Değerlendirilmesi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Katip Çelebi, *Mizânu'l-Hakk fî İhtiyârî'l-Ehakk*, (s.nşr. O. Şaik Gökyay), İstanbul 1993.
- Keskioglu, Osman, *Nüzulünden Günümüze Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, Ankara 1987.
- Kut, Günay, "Ahmed-i Dai", *DİA*, İstanbul 1989, II, 56-58.
- Kut, Turgut, "Ali Ufkî Bey", *DİA*, İstanbul 1989, II, 456-57.
- Kut, Turgut, "Bulak (Matbaası)", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 387-89.
- Mehmed et-Tefsîrî, *Tefsîri Tibyân*, Şirketi Sahafiye-i Osmaniye, İstanbul 1320.
- Mehmed et-Tefsîrî, *Terceme-i Tibyân (Dibâce*, I, 2-4), Matbaa-i Âmire, İstanbul 1306/1889.
- Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, Matbaa-i Âmire, İstanbul ty.
- Muhammed Hamîdullah, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, (çev. M. Sait Mutlu), İstanbul 2000
- Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukuât*, (s.nşr. N. Çağatay), TTK Basımevi, Ankara 1992.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Din ve Düşünce", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (ed. E. İhsanoğlu), İstanbul 1998, II, 107-193.
- Özcan, Abdulkadir, "Mehmed IV", *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 414-18.
- Özel, Ahmet, "Ayıntâbî, Mehmed Münib", *DİA*, İstanbul 1995, IV, 245-46.
- Özsoy, O. Nuri, "Osmanlıca İncil-i Şerif ve Tefsiri" *Adli Eserin Sadeleştirilmesi ve Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2002, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Pazarbaşı, Erdoğan, "Mehmed Efendi, Vani", *DİA*, Ankara 2003 XXVIII,458-59.
- Rıdvân Nâfiz, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Sivâs Şehri*, Devlet Matbaası, İstanbul 1346/1928.
- Süleyman Tevfik (takdim), *Tercüme-i Şerife Türkçe Kur'an-ı Kerim*, (haz. Heyet), Matbaa-i Ahmed Kamil, İstanbul 1344/1926.
- Şeyhî Mehmed Efendî, *Vekâyiu'l-Fuzalâ (Şekâiku'n-Nu'maniyye ve Zeyilleri içinde)*, (nşr. Abdülkadir Özcan), Çağrı yay., İstanbul 1989.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1995.
- Yasak, İbrahim, *Sivas Yatırları ve Abdulvehhab Gazi Hazretleri*, Sivas 2004.
- Yıldız, Sakıp, "Osmanlı Tefsir Hareketine Toplu Bakış", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 2, c. 2, yıl 2, Bursa 1987, s. 1-8.